

UDK 7.0/77

Zagreb, 2011.

ISSN 0350-3437

Radovi Instituta za povijest umjetnosti 35
Journal of the Institute of Art History, Zagreb

Vlasta Zajec

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Štukomramorni oltari u sjevernoj Hrvatskoj

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 7. 9. 2011. – Prihvaćen 18. 10. 2011.

UDK: 726.591-033.26(497.5-17)“17“

Sažetak

Tema štukomramornih oltara u sjevernoj Hrvatskoj dosad nije bila predmetom zasebnog izučavanja, a termin je u domaću literaturu uveden tek nedavno. Štukomramor je vrsta umjetnog mramora kojem je svojstvena visoka luminoznost površine, čime se kreiraju bogati svjetlosni učinci. Pretpostavlja zahtjevan tehnološki proces, što ga poput pravog mramora čini vrlo skupim materijalom, o čemu svjedoče brojne dokumentarne potvrde o iznosima utrošenim za podizanje tih oltara. Prikazan je i valoriziran cjelovit korpus zasad poznatih oltara izrađenih u tehnici štukomramora na području sjeverne Hrvatske. Sačuvani primjeri nalaze se u Blaškovcu, Maji, Stražemanu, Požegi, Lipniku, Sotinu, Zagrebu i Daruvaru. Većina oltara u Hrvatskoj podignuta je u šestom i sedmom desetljeću 18. stoljeća, a na temelju niza oblikovnih srodnosti iznosi se pretpostavka da su, s iznimkom daruvarskog oltara,

djelo iste radionice. Dokumentarne potvrde o autorstvu oltara nisu pronađene, no temeljem brojnih podudarnosti s više štukomramornih oltara na području susjedne Slovenije iznesena je hipoteza da bi mogla biti riječ o djelu radionice ljubljanskog štukatera Josefa Göbhardta (Jožefa Gebharda) (1715. – prije 4. ožujka 1798.), podrijetlom iz čuvenog središta baroknog štukaterstva Wessobrunna. Većinu oltara dali su podići predstavnici visokog klera i plemstva, a među njima brojem narudžbi prednjači zagrebački biskup Franjo Thauszy (1751.–1769.). Iako brojem sačuvanih primjera nevelik, dosad u domaćoj literaturi zapostavljen korpus štukomramornih oltara u sjevernoj Hrvatskoj predstavlja vrijedan segment barokne oltaristike tog područja koji njezinu sliku čini potpunijom i raznovrsnijom.

Ključne riječi: *štukomramor, umjetni mramor, oltar, 18. stoljeće, Zagreb – katedrala, Blaškovec, Maja, Stražeman, Požega, Lipnik, Sotin, Daruvar, Josef Göbhardt, Franjo Thauszy, Antun Janković*

Tema štukomramornih oltara na području sjeverne Hrvatske dosad nije bila predmetom zasebnog izučavanja, štoviše u domaćoj je literaturi prepoznata razmjerno nedavno. U ranijoj su se literaturi u opisima oltara izrađenih od umjetnog mramora rabili općenitiji nazivi kao što su štuko ili gips koji imitira mramor, no termin štukomramor preciznije određuje specifična obilježja tog materijala. U hrvatsku je povijest umjetnosti pojam uveden tek unazad desetak godina, kada je Hrvatski restauratorski zavod organizirao stručni skup i radionicu posvećene temama štuka u interijeru.¹ Od tog se vremena pomalo, prije svega u restauratorskim i konzervatorskim krugovima, počinje rabiti termin štukomramor, a oltari izrađeni u toj tehnici postupno obnavljati.

Štukomramor (Stuckmarmor, Marmorstuck) je vrsta umjetnog mramora.² Riječ je o tehnici kojom se raznobojno pigmentiranim gipsanim pastama kreiraju raznovrsni ornamentalni uzorci koji imitiraju mramor, čija se površina zatim glačanjem i višestrukim brušenjem i poliranjem te završnim premazivanjem voskom dovodi do izrazite luminoznosti što je jedna od

najprepoznatljivijih odlika te tehnike. Visok sjaj je i najuočljivije razlikovno obilježje u odnosu na oslikom marmorizirane drvene površine koje često susrećemo u primjerima crkvenog inventara, što je tehnološki znatno jednostavnija i jeftinija inačica oponašanja mramornog materijala. Budući da je njegov osnovni sastojak gips, štukomramor se upotrebljava isključivo u interijeru: osim crkvenog mobilijara, poput oltara i propovjedaonica, u štukomramoru se oblikuju i arhitektonski elementi kao što su stupovi i pilastri. Termin štukomramor ponekad se u literaturi zamjenjuje terminom štukolustro (stucco lustro) što je također vrsta umjetnog mramora izrazito visokog završnog sjaja, ali temeljena na drugačijoj tehnologiji – mramorni materijal imitira se slikanjem na posebno pripremljenoj vlažnoj površini po čemu je štukolustro blizak tehnici fresko slikarstva.³ Kreativni potencijal tehnika štukomramora i štukolustura, koje omogućavaju oblikovanje »mramorne« površine u autorski odabranim nijansama i kombinacijama, koje ne moraju biti realistične, nego su slobodna kreacija prilagođena zamišljenom kolorističkom konceptu pojedinog prostora, kao i znatan

svjetlosni potencijal uglačanih površina koje izrazito reflektiraju svjetlost, bili su vrlo privlačna kombinacija u vrijeme baroka. Zbog takvih se kvaliteta štukomramor i štukolustro nerijetko izabiru za opremu najreprezentativnijih sakralnih i profanih interijera.

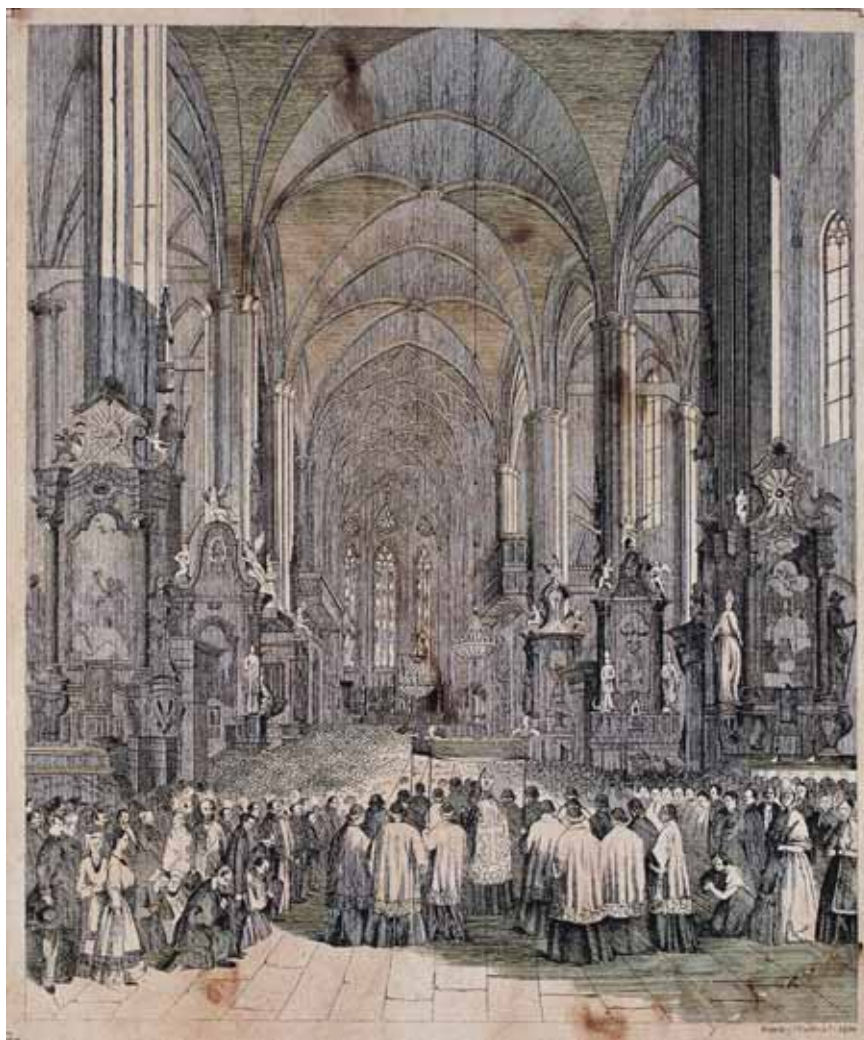
Povijest tehnike štukomramora je nedovoljno proučena i mnogi njezini aspekti još uvijek nisu rasvijetljeni. Pisanih izvora iz ranijih razdoblja nema mnogo, jer su cehovska pravila strogo štitila tajnost postupaka. Prema pojedinim istraživanjima, tehnika je razvijena krajem 16. stoljeća u Bavarskoj uz poticaje kneza Maksimilijana I u čijoj se minhenskoj rezidenciji nalaze prvi poznati primjeri štukomramora.⁴ Tijekom 17. stoljeća štukomramor nalazimo i u drugim europskim zemljama, a zajedno s ostalim tehnikama štuko oblikovanja u interijeru procvat doživljava u 18. stoljeću kada se javljaju i primjeri primjene štukomramora u sjevernoj Hrvatskoj.

Tehnika štukomramora pretpostavlja znatnu zanatsku vještinu i dugotrajan proces izrade, što je razlogom skupoće konačnog proizvoda. Primjerice, za gradnju glavnog oltara u nekadašnjoj isusovačkoj crkvi sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu, podignutog 1757. godine, bilo je utrošeno oko 2000 rajnskih forinti,⁵ dok je nekoliko godina prije u istoj crkvi podignut polikromirani drveni bočni oltar Blažene Djevice Marije, rad zagrebačkog kipara Antuna Reinera,⁶ stajao tek 360 forinti.⁷ Iznos je znatan i u usporedbi s cijenom mramornih oltara, što korigira uvriježeno mišljenje da je naručivanje štukomramornih oltara bilo motivirano bitno manjim troškom njihove izrade u odnosu na mramorne. Za usporedbu, godine 1748. cijenjani kipar Francesco Robba za izradu mramornog oltara sv. Križa u katedrali u Zagrebu potpisuje ugovor za iznos od 1600 florena.⁸

Korpus zasad prepoznatih oltara izrađenih u tehnici štukomramora na području sjeverne Hrvatske nevelik je i broj svega deset primjera. Prikupljen je najvećim dijelom temeljem podataka konzervatorskih i restauratorskih službi, pa je moguće da će se tijekom budućih istraživanja i radova na inventaru pojedinih crkava njegov opseg još ponešto i povećati.

Oltari sv. Nikole i sv. Elizabete iz zagrebačke katedrale

Najraniji poznati primjeri štukomramornih oltara na području sjeverne Hrvatske bili su naručeni za zagrebačku katedralu.

1. J. Platzer, Ustoličenje nadbiskupa Jurja Haulika, 1853., litografija
J. Platzer, *Enthronement of the Archbishop Juraj Haulik, 1853, lithography*

Zaslugom zagrebačkog kanonika, opata i arhidakona dubičkog Nikole Terihaja, godine 1756. uz prvi stup katedrale južno od glavnog ulaza sagrađen je oltar posvećen njegovu zaštitniku sv. Nikoli.⁹ Godinu dana poslije uz prvi stup sjeverno od glavnog ulaza u istom je materijalu sagrađen i oltar sv. Elizabete, koncipiran kao pandan oltaru sv. Nikole. Njegovo je podizanje financirao kanonik i opat petrovaradinskog Sv. Trojstva Adam Stepanić.¹⁰ Kao i većina baroknog inventara zagrebačke katedrale, oba su oltara uklonjena iz crkve nakon velikog potresa 1880., kojem je uslijedilo njezino temeljito regotizacijsko »čišćenje«. Oltari su potanko opisani u Vrhovčevim vizitacijama iz 1792.,¹¹ a njihov nekadašnji izgled dokumentiran je Platzerovom litografijom (sl. 1.) iz 1853.¹² i fotografijama interijera katedrale snimljenim neposredno nakon potresa (sl. 2.). Riječ je o jednodijelnim oltarima, s po jednim stupom sa svake strane lučno zaključene pale. Na stupovima je odsječak gređa, nad palom reduciranog na profilaciju vijenca koji je oblikovan parom u sredini sučeljenih voluta ispod kojih je natpisna kartuša s pozlaćenim okvirom.

2. Zagreb, unutrašnjost katedrale nakon potresa, oltar sv. Nikole (foto: Hermann Fickert, 1880., Muzej grada Zagreba)

Zagreb, interior of the Cathedral after the earthquake, altar of St Nicholas

3. Blaškovec, kapela sv. Antuna Padovanskog, oltar sv. Antuna Padovanskog (izvorno sv. Nikole), 1756. (foto: Andrej Dokić, 2010.)

Blaškovec, Chapel of St Anthony of Padua, altar of St Anthony of Padua (originally the altar of St Nicholas), 1756

Visina oltara zaključena je atičkim zaključkom s reljefom Božjeg Oka u glorioli, sastavljenom od zrakâ i vijenca oblaka s andeoskim glavicama, a na krajevima njegovih voluta smješten je po jedan anđelčić. Na bočnim krajevima oltarnih nastavaka nalazi se par kipova – na oltaru sv. Elizabete kipovi sv. Antuna Padovanskog i sv. Franje Asiškog, dok se na oltaru sv. Nikole nalaze kipovi sv. Jeronima i sv. Grgura. Sredinom 19. stoljeća na mjesto izvornih baroknih pala dvaju oltara postavljene su oltarne slike koje je temeljem narudžbe nadbiskupa Haulika 1847. naslikao slikar Karlo Hemerlein.¹³

Oba su oltara nakon potresa 1880. godine poklonjena župi Moravčice – oltar sv. Elizabete našao se u župnoj crkvi, a oltar sv. Nikole smješten je u kapelu sv. Nikole u Blaškovcu.¹⁴ Oltar sv. Elizabete bio je postavljen u svetište crkve na mjesto starijeg drvenog oltara, no samo petnaestak godina poslije zamijenjen je novim tirolskim oltarom, nakon čega mu se gubi trag. Bijelo obojeni drveni kipovi sv. Antuna Padovanskog i sv. Franje Asiškog, zajedno sa znatno oštećenim drvenim kipom sv. Jeronima s oltara sv. Nikole, bili su odloženi na

tavan župne crkve u Moravču. Tu ih je 1919. godine zatekao i V. Hoffiler, bilježeći da su »naličeni bijelom uljenom bojom, koja je veoma sjajna i dobro imitira čisti kararski statuaro« te ističući da se radi o skulpturama »dosta velike umjetničke vrijednosti, te bi se morale nanovo postaviti na odličnom mjestu u spomenutoj župnoj crkvi, da se tako sačuvaju od propasti«. ¹⁵ Kipovi međutim nisu vraćeni u crkvu, nego su krajem tridesetih godina vraćeni u Zagreb i uključeni u fond Dijecezanskog muzeja.¹⁶

Sretniju je sudbinu doživio oltar sv. Nikole, koji je bio prenesen u kapelu u Blaškovcu (sl. 2., sl. 3.).¹⁷ Tom je prigodom skraćen za visinu postamenata stupova i kipova, uklonjeni su mu kipovi i reljef Božjeg Oka, a na mjesto Hemerleinove pale postavljena je Antoninijeva oltarna slika s prikazom titulara crkve sv. Antuna Padovanskog.¹⁸ Oltar je u novije vrijeme restauriran, a na njegove bočne krajeve smještena su dva drvena polikromirana kipa biskupa koji su se izvorno vjerojatno nalazili na ranijem baroknom oltaru u svetištu župne crkve u Moravču.¹⁹

Zanimljivo je promotriti kritičku recepciju tih dvaju štukomramornih oltara kroz riječi kroničara inventara zagrebačke katedrale stotinjak godina nakon što su podignuti. Opisujući oltar sv. Elizabete, Kukuljević (1856.) konstatira da je »od ne velike važnosti glede umjetnosti«. ²⁰ Tkalčić (1885.) je znatno oštriji, ustvrđujući da je prijašnji oltar sv. Elizabete iz 17. stoljeća zamijenio »novi, neukusni od dasakah sabijen a sadrom obložen i ulašten«, ²¹ dok za oltar sv. Nikole smatra da je »neznatne ciene«. ²² Hoffilerove su ocjene, s druge strane, posve oprečne. Odbacujući Tkalčićeve ocjene o oltaru sv. Nikole, on ustvrđuje da se ne može »nikako reći, da je taj drveni oltar neukusan. Nasuprot je izrađen u veoma lijepim oblicima visokoga baroka, samo je nešto masivniji od svojih kamenih susjeda, a i nešto viši, kako se po slici čini«. Nadalje ističe da se oltare izgledom nastojalo uklopiti u ranije podignute kamene oltare: »Kod ovih se je žrtvenika u ostalom nastojalo po mogućnosti pobuditi kod gledaoca dojam, kao da su i oni iz kamena. Kamenim žrtvenicima odgovara njihova arhitektura, a i uresi su takvi, da nas sjećaju na kamene žrtvenike. Žrtvenici su marmorirani te pojedini njihovi dijelovi imitiraju razne vrsti mramora.« ²³

Oltar sv. Magdalene iz zagrebačke katedrale

Godine 1758. u katedrali je sagrađen još jedan oltar u tehnički štukomramora. Oltar s posvetom sv. Magdaleni bio je postavljen uz južni zid južne apside, u kapeli Blažene Djevice Marije. Potanko je opisan u vizitacijama iz 1792. ²⁴ iz kojih doznajemo da se u njegovu središtu nalazi slika Magdalene pokajnice, a bočno kipovi isusovačkih svetaca sv. Alojzija i Stanislava. ²⁵ Godina podizanja bila je zabilježena natpisom na oltaru, a doznajemo i da nije imao pojedinačnog kolatora, nego je bio podignut o trošku katedrale.

Oltar je godine 1883. poklonjen župnoj crkvi sv. Ilije u Maji (sl. 4). ²⁶ Nakon opsežnih popravaka koje je, kako saznajemo iz Spomenice župe Maja, obavio »zidarski majstor Luigi Dallo, rodnom Talijanac«, oltar je 15. lipnja 1884. posvetio tadašnji župnik u Maji Pavao Leber. ²⁷ Godine 1961. oltarna pala sv. Magdalene zamijenjena je slikom titulara crkve sv. Ilije proroka, ²⁸ a u novije je doba na njezino mjesto postavljena slika sv. Lepolda Mandića. Crkva u Maji je znatno oštećena 1991. godine tijekom Domovinskog rata, što je uzrokovalo dramatično propadanje oltara i truljenje njegove drvene konstrukcije. Oltar se trenutačno restaurira, ²⁹ a o njegovu izgledu nakon preseljenja u Maju svjedoči fotografija iz Schneiderova arhiva. ³⁰ Jednodijelni oltar, smješten uz bočni zid crkve, u središtu ima palu flankiranu parom stupova, dok su na njegovim bočnim krajevima konzole za kipove koji nisu sačuvani. Visina oltara zaključena je atičkim zaključkom valovito izrezana obrisa i optočena volutama. Stipes oltara tipološki je srodan stipesu oltara u Blaškovcu: u gornjem dijelu je konveksno izbačen, na njegovom središnjem dijelu je motiv kartuše obrubljene lišćem akantusa, dok je na uglovima volutni motiv s nizom lambrekina. Osim srodnog stipesa, oltar u Maji s blaškovečkim oltarom dijeli i podudarno oblikovane kapitele s karakterističnim motivom akantusova lišća uvijenog u lukovičastu formu,

4. Maja, župna crkva sv. Ilije, oltar sv. Magdalene, 1758. (foto: Đuro Griesbach, 1939., Schneiderov fotografski arhiv)
Maja, Parish church of St Elijah, altar of St Magdalene, 1758

a vrlo su slične i kolorističke palete dvaju oltara, što upućuje na pretpostavku da je riječ o djelima iste radionice.

Oltar sv. Izidora u župnoj crkvi sv. Mihovila u Stražemanu i glavni oltar u crkvi sv. Terezije u Požegi

Niz sličnosti s oltarom u Blaškovcu i posebno s onim u Maji zamjećujemo u oblicima štukomramornog oltara u kapeli sv. Izidora, prigradenoj oko 1760. godine crkvi sv. Mihovila u Stražemanu na Požeštini (sl. 5.). U isto se razdoblje može datirati i njezin oltar, koji se, kao i kapela, prvi puta spominje u vizitacijama iz 1761. ³¹ Osobito su izrazite podudarnosti u oblikovanju stipesa, ³² postamenata stupova i konzola te u srodnoj paleti oltarne polikromije. Izvorni izgled stražemanskog oltara također je narušen naknadnim zahvatima – umećanjem novije pale sv. Izidora te uklanjanjem skulptura koje su stajale na konzolnim istacima bočnih krajeva oltarnog nastavka, a vjerojatno, kao i na oltarima sv. Nikole i sv. Eli-

5. Stražeman, župna crkva sv. Mihovila, oltar sv. Izidora, oko 1760. (foto: Jovan Kliska)

Sražeman, parish church of St Michael, altar of St Isidore, around 1760

6. Požega, župna crkva sv. Terezije, glavni oltar, 1763. (foto: Re-Dizajn/Boris Cvjetanović, 2007.)

Požega, parish church of St Theresa, the main altar, 1763

zabete iz katedrale, i u zoni atičkog zaključka. Godine 1804. vizitator je opisao stražemanski oltar, bilježeći da je posvećen sv. Izidoru rataru i Mariji, da je izrađen u gipsu kojim se prikazuje raznobojni mramor te da ima dvije gipsane skulpture. Zabilježio je i donatorsku ulogu biskupa Thauszyja u njegovu podizanju.³³ Stražemanski oltar najraniji je dokumentirani štukomramorni oltar sagrađen na poticaj zagrebačkog biskupa Franje Baltazara Thauszyja (1751.–1769.), koji je dao podići još najmanje dva oltara izrađena u ovoj tehnici. Njegova je pastoralna aktivnost na tom području Slavonije bila vrlo intenzivna i plodna – u Požegi osniva sublaterarni konzistorij za slavonske župe i sjemenište te daje podići župnu crkvu sv. Terezije³⁴ u kojoj je i kolator glavnog oltara koji posvećuje 1763. godine (sl. 6.). Središnje polje oltara s palom koja prikazuje Uznesenje sv. Terezije flankirano je sa svake strane s po dva stupa i jednim pilastrom između njih. Ispred pilastara se nalaze kipovi dviju svetih redovnica – s lijeve strane je kip sv. Klare, a s desne je figura sv. Franciske Rimske. Visina oltara zaključena je motivom draperije koja

se rasprostire iz velike krune s križem na vrhu, a pokraj nje se nalaze dva kipa anđela oslonjena na vrhove voluta. Na sredini atičkog zaključka nalazi se gloriola s Božjim Okom ispod koje su još dva anđelčića i pozlačena kartuša sa zabilježenim godinama obnove oltara.³⁵ Nad bočne prolaze oltara smještena je po jedna velika poluklećuća figura anđela u stavu adoracije. Na menzi je masivno i bogato raščlanjeno svetohranište sa stupićima i pilastarima grupiranim sa svake strane središnje niše. Drveni kipovi su obojeni bijelo, a detalji ornamentike istaknuti su pozlatom. Skladno uklopljena u prostor crkve, cjelina oltara odiše monumentalnošću i elegancijom u sretnom spoju klasicističkog oltarnog nacrtu i štukomramornog materijala i vrstan je primjer utiska sjaja i luksuza koji se postiže štukomramorom. Iako je, primjereno njegovu položaju u svetištu crkve, koncept požeškog oltara znatno monumentalniji od stražemanskog, detalji profilacije gređa, oblikovanja kapitela i stipesa, kao i način imitacije mramora te rasvijetljena topla paleta polikromacije upućuju na rad iste majstorske radionice.

7. Lipnik, župna crkva sv. Ilije, pogled prema svetištu (foto: Gjuro Szabo, Fotodokumentacija kulturne baštine Ministarstva kulture)

Lipnik, parish church of St Elijah, view of the shrine

Oltari sv. Ilije, Bogorodice Bezgrešne i sv. Izidora u župnoj crkvi sv. Ilije u Lipniku

Tri štukomramorna oltara u župnoj crkvi sv. Ilije u Lipniku, rodnoj župi biskupa Thauszyja, također se tipološki uklapaju u ovaj niz. Oltari su 1914. pretrpjeli radikalni neostilski zahvat.³⁶ Tom su prigodom barokni kipovi (osim para anđelčića u atičkom zaključku oltara Bogorodice) uklonjeni i zamijenjeni neostilskim, a znatno je promijenjen i njihov ikonografski repertoar. Izgled oltara prije intervencije zabilježen je na fotografiji koju je snimio Gjuro Szabo (sl. 7.).³⁷ Pale bočnih oltara zamijenjene su kipovima, a oltari su marmorizirani u hladnim maslinasto-sivim tonovima, čime se specifična kakvoća štukomramora u potpunosti zatomila. Poput oltara u požeškoj Sv. Tereziji, glavni lipnički oltar (sl. 8.) u središnjem polju ima palu, a bočno parove stupova između kojih je po jedan pilastar ispred kojeg se nalazi kip – izvorno su se ovdje nalazili kipovi proroka Elizeja i Izaije,³⁸ a danas su na njihovu mjestu neostilski Stuflesserovi kipovi biskupa Nikole i Martina.³⁹ Novijeg datuma je i pala koja prikazuje titulara crkve sv. Iliju kako na plamenoj kočiji uzlazi u nebo, rad karlovačkog slikara Jakova Šašela iz 1902., dok je u četverolisnom polju u središtu gornje etaže oltara sačuvana izvorna slika sv. Ivana Nepomuka s raspelom. Na krajevima voluta u zoni zaključka oltarnog nastavka izvorno su se nalazila četiri anđela, no danas su na rubovima gređa samo dva neostilska kipa anđela. Stipes oltara, s velikom kartušom u sredini, vrlo je sličan stipesima oltara iz zagrebačke katedrale i s Požeštine (sl. 9.). Nad palom oltara

8. Lipnik, župna crkva sv. Ilije, glavni oltar, 1760. (foto: Paolo Mofardin, 2008.)

Lipnik, parish church of St Elijah, the main altar, 1760

9. Lipnik, župna crkva sv. Ilije, glavni oltar: stipes i svetohranište, (foto: Paolo Mofardin, 2008.)

Lipnik, parish church of St Elijah, the main altar: stipes and the tabernacle

10. Lipnik, župna crkva sv. Ilije, grb biskupa Franje Thauszyja na glavnom oltaru (foto: Paolo Mofardin, 2008.)

Lipnik, parish church of St Elijah, coat of Arms of Bishop Francis Thauszy on the main altar

je velik pozlaćeni grb biskupa Thauszyja (sl. 10.), svjedočeći o njegovog donatorskoj ulozi: u okviru bogato ukrašenom kićankama i biskupskim insignijama nalazi se na četiri dijela razdijeljeno polje – na prvom i četvrtom je prikaz propetog jednoroga, a na drugom i trećem motiv sunca. Oltar je bio podignut 1760. godine, a biskup Thauszy je za njegovu gradnju darovao znatnu sumu od 1200 florena.⁴⁰

Oltari smješteni bočno uz trijumfalni luk također su izrađeni u štukomramoru i oblikovani su kao pandani. Oltar Bogorodice Bezgrešne na strani evanđelja (sl. 11.) i oltar sv. Izidora na strani epistole podignuti su, kako bilježe natpisi na njihovim predelama, 1775. godine. Kako se može vidjeti na fotografiji iz Szabova vremena, izvorno su u središnjem polju imali palu,⁴¹ flankiranu dvama stupovima. Bočni krajevi oltarnih nastavaka zalomljeni su u dubinu, s po jednim kipom na konzolnom postamentu. Visinu zaključuje atički zaključak jednostavnih linija, s volutama na rubovima i vazom na vrhu te gloriolom s Marijinim, odnosno Kristovim monogramom u sredini.⁴² Uz palu titulara, na Marijinom su se oltaru nalazili kipovi njezinih roditelja sv. Joakima i sv. Ane. Danas se uz Marijin kip na oltaru nalaze kipovi sv. Agneze i sv. Terezije, dok su u atičkom zaključku dva barokna anđelčića. U ozaljskom Zavičajnom muzeju nalaze se još tri kipa iz lipničke crkve⁴³ – usporedbom s fotografijom s početka 20. stoljeća može se utvrditi da su se kipovi u katalogu navedeni kao sv. Stjepan i Pavao u to vrijeme nalazili na glavnom oltaru, no s obzirom na to da su u vizitaciji navedeni drugi sveci, upitno je jesu li izvorno pripadali tom oltaru. Kipovi su polikromirani.

11. Lipnik, župna crkva sv. Ilije, oltar Bogorodice Bezgrešne, 1775. (foto: Paolo Mofardin, 2008.)

Lipnik, parish church of St Elijah, altar of the Immaculate Virgin, 1775

Na oltaru sv. Izidora uz palu su se nalazili kipovi sv. Sebastijana i Roka, a u atičkom zaključku također dva anđela – danas se, uz Izidorov kip u središnjoj niši, na oltaru nalaze kipovi sv. Antuna Pustinjaka i sv. Josipa. Iako se uočavaju morfološke sličnosti s prethodnim primjerima, lipnički bočni oltari u cjelini su nešto jednostavnijih linija, što može biti posljedica kasnijeg vremena njihova nastanka.

Kako nam otkriva zapis na njegovoj predeli,⁴⁴ oltar posvećen Bogorodici Bezgrešnoj dao je podići zagrebački kanonik i kustos Antun Zdenčaj, koji je jedno vrijeme bio župnikom u Lipniku, a u obližnjem je Obrhu imao kuriju.⁴⁵ Za podizanje oltara sv. Izidora zaslužan je Nikola Sigismund Thauszy, mlađi brat biskupa Franje Thauszyja, bekšinski arhidakon i dubički kapetan te zagrebački kanonik.⁴⁶ Nikola Thauszy preminuo je godine 1764., desetak godina prije podizanja oltara, namijenivši iz svoje ostavštine župama u Lipniku i Stupniku po 250 forinti, za što se pobrinuo izvršitelj njego-

12. Sotin, župna crkve Blažene Djevice Marije, glavni oltar, 1767.

Sotin, parish church of the Blessed Virgin Mary, the main altar, 1767

ve oporuke i kolator nasuprotnog oltara u lipničkoj crkvi, Antun Zdenčaj.⁴⁷

Glavni oltar župne crkve Blažene Djevice Marije u Sotinu

Temeljnomo dispozicijom u ovu se skupinu uklapa i glavni oltar župne crkve Blažene Djevice Marije Pomoćnice u Sotinu (sl. 12.), koncepcijski najbliži glavnom oltaru u Lipniku. Sotinska je crkva teško stradala 1991. godine tijekom Domovinskog rata,⁴⁸ a tom je prigodom znatno oštećen i njezin glavni oltar koji se trenutačno restaurira.⁴⁹ Njegov nekadašnji izgled poznamo sa starije fotografije. U središnjem polju oltara smještena je slika Marije Pomoćnice, uokvirena draperijom iluzioniranom u štuku, s krunom na vrhu i dva anđelčića sa strane. Ispred bočnih pilastara nalazili su se na konzolne postamente podignuti kipovi sv.

Joakima i sv. Ane koji su 1991. uništeni. U središtu atičkog zaključka je Marijin monogram optočen vijencem oblaka s glavicama anđela i zrakama, a na krajevima gređa dva para anđela. Monumentalno koncipirano svetohranište s bogato raščlanjenom kupolom na volutnim krajevima pilastara ima još jedan par anđelčića.⁵⁰ Stipes, koji je oštećen ranijom intervencijom, tipološki odgovara prethodno prikazanim. Sotinski oltar podignut je 1767., a posvećen 1768.⁵¹ Prenešena svečanom procesijom iz stare kapele, tom je prigodom na njega smještena slika Marije Pomoćnice, kopija prema slavnom predlošku Lucasa Cranacha starijeg. Sliku su još 1739., bježeći pred Turcima, u Sotin donijeli beogradski franjevci, a širenje njezina kulta bilo je poticajem za gradnju nove i prostranije crkve. Izrada oltara, koji Ferdo Gerstner, sotinski župnik i kroničar s početka 20. stoljeća, hvali kao »za onda najljepši u cijeloj Slavoniji«, stajala je čak 1100 forinti, uz dodatnih 300 forinti za pozlatu i ukrase, a »gradili su ga cijelu godinu tri majstora.« Oltar je bio »darovan po Mihajlu Csehu plenipotencijaru vlastelinstva« obitelji Eltz.⁵² Novac za oltar prikupljen je s više strana, a zabilježene su donacije patrona crkve grofa Anselma Kazimira Eltza koji je priložio 400 i pečujskog biskupa i kaptola koji su donirali 200 forinti.

Glavni oltar crkve sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu

Pojedinim obilježjima oltarima ove skupine srodan je oltar podignut 1757. godine u svetištu nekadašnje isusovačke crkve sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu (sl. 13.).⁵³ Osnovnom oltarnom dispozicijom odgovara glavnim oltarima u Požegi, Lipniku i Sotinu, a dodirne točke nalazimo i u karakterističnom oblikovanju kapitela i voluta, kao i u motivu prelomljenog profila konzola stupova koji u jednostavnijoj izvedbi nalazimo na oltaru u Maji. Zasebnu poziciju unutar skupine ovom oltaru daju raznovrsniji repertoar i složenija razrada ornamentalnih motiva. Na vanjskim krajevima retabla nalaze se kipovi sv. Josipa i Joakima, dok su uz palu kipovi sv. Katarine i sv. Barbare. Kipovi su drveni i monokromno obojeni, u nastojanju da se dobije privid mramornog materijala. Oltar je tijekom vremena doživio više izmjena. Izvorni stipes još je u 18. stoljeću zamijenjen mramornim, nestali su kipovi anđela koji su držali sliku u atičkom zaključku, kao i kipovi anđela koji su se nalazili uz gloriolu s Božjim Okom na vrhu oltara, a sredinom prošlog stoljeća promijenjene su i oltarne slike.⁵⁴ Unatoč tome, oltar se doima kao zaokružena cjelina i uz požeški je oltar sv. Terezije najraskošniji sačuvani primjer štukomramornog oltara u sjevernoj Hrvatskoj

13. Zagreb, crkva Sv. Franje Ksaverskog, glavni oltar, 1757. (foto: Ljudevit Griesbach, 1937., Schneiderov fotografski arhiv)

Zagreb, Church of St Francis Xavier, the main altar, 1757

Za gradnju oltara utrošen je vrlo velik iznos od čak 2000 forinti. Novac je prikupljen donacijama s više strana, a najveći je doprinos od čak 1000 forinti dala, uzalud želeći ostati anonimna, građanka Margareta Magdić, slika čije je svete zaštitnice bila izvorno smještena u atičkom zaključku oltara.⁵⁵ Budući da su među donatorima crkve i njezine opreme dokumentirani i zagrebački kanonik Nikola Terihaj koji je godinu dana prije dao podići štukomramorni oltar sv. Nikole u zagrebačkoj katedrali, kao i biskup Franjo Thauszy, koji je, nakon što je prije darovao novac za gradnju crkve, 1757. godine svetištu poklonio srebrnu svjetiljku koja je stajala 100 zlatnika,⁵⁶ a 1758. i svečano posvetio oltar, moguće je da su i oni imali donatorskog udjela u podizanju glavnog oltara.

Glavni oltar u župnoj crkvi sv. Trojstva u Daruvaru

Izdvojen položaj unutar korpusa štukomramornih oltara sjeverne Hrvatske zauzima oltar sv. Trojstva u daruvarskoj

14. Daruvar, župna crkva sv. Trojstva, glavni oltar, 1770. (foto: Paolo Mofardin, 2011.)
Daruvar, parish church of Holy Trinity, the main altar, 1770

župnoj crkvi. Oltar nije sačuvan u izvornom obliku, a natuknice za rekonstrukciju njegova izvornog izgleda nalazimo u vizitacijama i suvremenim opisima. Crkva je bila privatna kapela obitelji grofa Antuna Jankovića i izvorno centralna građevina. Gradila se od 1764. do 1770,⁵⁷ a oltar izrađen od gipsa u vizitacijama je prvi puta zabilježen 1771.⁵⁸ Vizitacije iz godine 1780.⁵⁹ daju opširan opis oltara, iz kojeg doznajemo da je bio smješten u središtu crkve i imao tlocrt u obliku trokuta (*magnificum triangularis figura*). Imao je tri stupa koji su

držali kupolu, pod kojom je bila smještena kiparski oblikovana skupina sv. Trojstva. U donjem dijelu su se nalazila tri svetohraništa te slike sv. Josipa, sv. Ane i sv. Jelene. Vizitator s udivljenjem oltar opisuje kao veličanstven i elegantan te navodi da je izrađen od gipsa koji imitira različite vrste mramora. Ističući njegovu iznimnost u našoj građi, D. Baričević je usporedila oltar s kamenim spomenikom sv. Trojstva u Vinkovcima, te iznijela pretpostavku o vjerojatnim bečkim ili mađarskim ishodištima takvog tipa, upućujući u bilješki

na koncepcijski usporediv primjer kamenog spomenika sv. Trojstva postavljena u četvrtom desetljeću 18. stoljeća na trg ispred gradske vijećnice u Kremsu.⁶⁰

Ponešto različite opise daruvarskog oltara donose putopisci koji su tih godina obišli daruvarsku crkvu, prema kojima se kompozicija sastojala od tri oltara i u donjem je dijelu imala šest stupova. Njemački putopisac Friedrich Wilhelm von Taube 1778. godine opisuje da se u sredini crkve nalazi šest stupova, raspoređenih unutar trokutne sheme: na svakom uglu trokuta je postament s kipom koji prikazuju glavne kršćanske vrline, vjeru, ufanje i ljubav, a na svakoj stranici trokuta nalazi se jedan oltar.⁶¹ Iznad sva tri oltara smještena je skupina sv. Trojstva nad kojom se diže kupola. I putopisci Matija Piller i Ljudevit Mitterpacher 1782. bilježe da »Oltarnu menzu podržavaju elegantni stupovi, kod svakog ugla po dva«,⁶² dakle ukupno šest stupova, a da je veliki oltar u središtu daruvarske crkve bio sastavljen od tri manja oltara zabilježeno je i u spomenici daruvarske crkve.⁶³ Moguće je da su razlike u broju zabilježenih stupova u vizitacijskim i putopisnim opisima rezultat usmjerenosti njihovih autora na različite dijelove oltarne konstrukcije – dok vizitator broji stupove koji drže kupolu u gornjem dijelu, putopisci bilježe stupove u njezinu donjem dijelu.

Izgled izvorne oltarne kompozicije uvelike je izmijenjen zahvatima u 19. stoljeću, nakon što crkva postaje župnom te se dogradnjama iz centralne pretvara u longitudinalnu građevinu.⁶⁴ Današnje svetište prigradeno je 1866. godine⁶⁵ pa se u to vrijeme može datirati rastavljanje glavnog oltara u središtu crkve i premještanje i rekonponiranje njegovih dijelova u novom prezbiteriju. Danas se u svetištu crkve nalazi jednodijelni štukomramorni oltarni nastavak sa skulpturalnom skupinom sv. Trojstva unutar lučnog otvora, flankiranog sa svake strane jednim pilastrom i stupom (sl. 14.). U štukomramoru je napravljen i stipes s konveksno istaknutim gornjim dijelom. Na postamentima uz bočne krajeve oltara su dva novija kipa klečećih anđela, a na menzi veliko svetojstanište. Izrađeno je u štukomramoru, kao i dva istovjetno oblikovana svetojstaništa koja se nalaze se na drvenim bočnim oltarima koji potječu iz kasnijeg vremena. Kipovi sv. Trojstva izrađeni su u zelenkasto obojenom drvu: na velikoj nebeskoj kugli ukrašenoj anđeoskim glavicama i oblacima smještene su sjedeće figure Boga Oca raširenih ruku i Krista koji objema rukama prihvaća velik križ, a u vrhu je golubica Duha Svetoga okružena vijencem oblaka i zraka. Središnju kompoziciju sv. Trojstva, svetojstaništa na glavnom i na bočnim oltarima, a vjerojatno i stipes, možemo na temelju usporedbe s vizitacijskim opisom prepoznati kao dio izvorne oltarne cjeline. Uzmu li se pak u obzir zabilješke putopisaca koje govore o oltarnoj kompoziciji sastavljenoj od tri oltara, koja je imala šest stupova, arhitektonski bi se okvir mogao prepoznati kao jedna stranica nekadašnje trostrane oltarne strukture čija je visina bila zaključena kupolom oslo-njenom na tri stupa koji se spominju u vizitacijama. U prilog takvu tumačenju govori i njegova koloristička usklađenost sa svetojstaništem i stipesom. Ipak, do pronalaska srodnih komparativnih primjera koji bi konstruktivno odgovarali takvu opisu, pitanje izvornog izgleda daruvarskog oltara ostaje otvoreno. Otvorenim ostaju i pitanja autorstva i provenijen-

cije. U Katoličkom listu objavljena je 1863. godine zabilješka o daruvarskoj crkvi prema kojoj je »obstojeći oltar dobavljen iz Milana«. ⁶⁶ Navedena se tvrdnja ne čini odviše vjerojatnom, ne samo zbog činjenice da u kontekstu barokne umjetnistike sjeverne Hrvatske to sjevernotalijansko umjetničko središte ni u jednom primjeru nije dokumentirano niti prepoznato kao ishodište utjecaja ili mjesto provenijencije majstora, nego i zbog specifičnih zahtjeva štukomramorne tehnike koja podrazumijeva izradu oltara na licu mjesta. Imajući na umu ranije istaknute paralele s austrijskim primjerima, kao i činjenicu da je naručitelj oltara grof Antun Janković pripadao plemićkoj obitelji koja je snažnim poslovnim i obiteljskim sponama bila povezana s Austrijom i Mađarskom,⁶⁷ vjerojatnijom se čini pretpostavka da je upravo to područje bilo ishodište oltarnog tipa, kao i autora oltara. U svakom slučaju, suvremenim opisima zabilježena monumentalna kompozicija nekadašnjeg daruvarskog oltara jedinstven je primjer unutar naše građe, zacijelo odabrana na poticaj naručitelja grofa Antuna Jankovića, kozmopolita i obnašatelja važnih državnih funkcija, o čijim ambicioznim zamislima i kultiviranom ukusu svjedoče i ostale gradnje u njegovu Daruvaru i okolici.⁶⁸

Štukaterska radionica Josefa Göbhardta i oltari u Hrvatskoj

Imena majstora koji su podizali štukomramorne oltare u Hrvatskoj ni u jednom primjeru nisu dokumentirana. Ipak, zamijećene su znatne sličnosti s pojedinim oltarima u susjednoj Sloveniji što otvara mogućnost utvrđivanja tipoloških uzora i postavljanja hipoteze o autorstvu. U kapelama uršulinske crkve sv. Trojice u Ljubljani u rasponu od 1749. do 1752. godine podignuta su četiri štukomramorna oltara s obilježjima vrlo srodnim pojedinim primjerima iz Hrvatske (sl. 15., sl. 16., sl. 17.). Riječ je o jednodijelnim oltarima s palom u središtu, dvama bijelo obojenim kipovima na bočnim krajevima i slikom u atičkom zaključku, tipološki odgovarajućim oltarima iz zagrebačke katedrale i Stražemana. Uz pojedinosti, kao što su oblikovanje konzolnih postamenata, voluta i atičkih zaključaka, najizrazitiju sličnost prepoznajemo u oblikovanju stipesa, konveksno istaknutog gornjeg dijela, s velikom kartušom u sredini. Oltare je, zajedno s još dvojicom neimenovanih štukatera, izradio ljubljanski štukater Josef Göbhardt, čiji je angažman dokumentiran potpisom iz 1750. godine, pronađenim iza Metzingerove slike sv. Augustina na istoimenom oltaru.⁶⁹ Kipovi na oltarima uršulinske crkve pripisani su ljubljanskom kiparu Urbanu Gaberu (1725.–1782.).⁷⁰ Niz podudarnosti uočavamo i u oblicima četiriju štukomramornih oltara podignutih 1751. i 1752. godine u bočnim kapelama franjevačke crkve Navještenja Marijina u Nazarju (sl. 18.). Voditelj štukaterske radionice koja je izradila oltare bio je Josef Göbhardt.⁷¹ Uz podudarne stipesa, treba istaći i oblikovanje konzola koje prihvaćaju stupove i kipove oltara u Nazarju, izrazito slično onom na oltarima u Maji i Stražemanu.

Vrlo je rječita i usporedba glavnog oltara zagrebačke crkve sv. Franje Ksaverskog s glavnim oltarom župne crkve

sv. Margarete (Marjete) u Golom, također dovedenim u vezu s Göbhardtom (sl. 19.).⁷² Izvorno se oltar nalazio u svetištu nekadašnje cistercijske crkve u Kostanjevici na Krki u kojoj je počevši od godine 1737. pod ravnanjem opata Aleksandra Tauferera podignuto čak devet štukomramornih oltara. Sličnosti između dvaju oltara su brojne i vrlo specifične, nesumnjivo ukazujući na uporabu istog predloška. Uočava se podudarnost osnovne zamisli retablela s palom u središnjem polju (izvorno se i na kostanjevičkom oltaru nalazila slika). Vrlo slično je profilirano i gređe, s plastički i koloristički naglašenim ornamentalnim nizom ispod završnog istaka profilacije vijenca, a istovjetan je i oblik dvaju postamenata smještenih u zaključku oltara u širini stupova, na kojima se u slovenskom primjeru nalaze dvije velike andeoske figure. Podudarno su riješene i konzole koje prihvaćaju stupove i vanjski par stupova, već istaknuti motiv akantusova lišća uvijenog u lukovičastu formu u kapitelima, kao i nacrt donjeg dijela svetohraništa, da istaknemo samo najočitije poveznice. Palu Marijina Navještenja, koja se nalazila na kostanjevičkom oltaru, naslikao je 1757. godine Valentin Meztinger, no B. Resman je iznio pretpostavku da je oltar nastao desetak godina ranije, vjerojatno već oko 1745.⁷³ Slovenski je istraživač doveo izradu tog oltara u vezu s Josefom Göbhardtom na temelju arhivske zabilješke koja uz kostanjevičku crkvu vezuje jednog drugog štukatera, Joannesa Rauha (Johannesa Rauscha), koji je zajedno s Göbhardtom godine 1742. bio angažiran na izradi štuka u crkvi sv. Roka u Šmarju pri Jelšah.⁷⁴ Istaknute srodnosti štukomramornih oltara na području Hrvatske s

15. Ljubljana, uršulinska crkva sv. Trojice, oltar sv. Uršule, (foto: Paolo Mofardin, 2010.)

Ljubljana, Ursuline church of Holy Trinity, the altar of St Ursula

16. Ljubljana, uršulinska crkva sv. Trojice, stipes oltara sv. Augustina (foto: Paolo Mofardin, 2010.)

Ljubljana, Ursuline church of the Holy Trinity, stipes of St Augustine's altar

djelima Göbhardtove radionice otvaraju mjesto pretpostavci da se u šestom desetljeću njezina djelatnost proširila i na Hrvatsku, utvrđujući još jednu liniju slovensko-hrvatskih umjetničkih veza u doba baroka.

Obrisi djelovanja štukatera Josefa Göbhardta (18. 2. 1715. – prije 4. 3. 1798.)⁷⁵ u slovensku su povijest umjetnosti upisani uglavnom tijekom prošlog desetljeća. Njegov opus još uvijek nije u potpunosti istražen, niti su razlučeni udjeli pojedinih majstora unutar njegove radionice. Poput Franza Rescha i Johanna Rauscha s kojima je realizirao bogatu štuko dekoraciju u Šmarju pri Jelšah, Göbhardt je bio podrijetlom iz Wessobrunna u Bavarskoj, snažnog središta baroknog štukaterstva koje je iznjedrilo brojne vrhunske štukatere, među kojima i Dominikusa Zimmermanna (1685.–1766.) i Johanna Michaela Feichtmayera (1696.–1772.).⁷⁶ Osim radova u Šmarju, Kostanjevici, Ljubljani i Nazarju, u vezu s Göbhardtom i njegovim suradnicima bili su dovedeni i štukomramorni oltari u samostanskoj crkvi u Stični i u crkvi na Šutni u Kamniku.⁷⁷ Pripisuje mu se i izrada kapitela u župnoj crkvi u Rogatcu i u crkvi u Petrovču.⁷⁸ U razdoblju od 1760. do 1762. godine Göbhardt realizira obimnu narudžbu za štuko radove u dvorcu Novo Celje, za što mu je bila isplaćena svota od čak 4000 guldena.⁷⁹ Treba naglasiti da je riječ o vrlo velikom iznosu, koji svjedoči o visokoj cijenjenosti štukaterskih vještina. U tom je smislu ilustrativna usporedba sa svotom isplaćenom za kiparski ukras oltara u kapeli istog dvorca, pripisan jednom od vodećih onodobnih štajerskih kipara, Veitu Königeru – kiparu je za taj rad bio isplaćen iznos od 540 guldena. Zasad nema dokumentarnih potvrda o Göbhardtovu djelovanju u Sloveniji nakon Novog Celja, a može li se to protumačiti kao indicija njegova intenzivnijeg angažmana na nekom drugom području, poput susjedne Hrvatske, pokazat će buduća istraživanja.

S iznimkom daruvarskog oltara, čiju izvornu monumentalnu koncepciju poznajemo samo iz opisa, sačuvani primjeri štukomramornih oltara u Hrvatskoj varijacije su dvaju

17. Ljubljana, uršulinska crkva sv. Trojice, detalj postamenata oltara Majke Božje Kraljice Mira (foto: Paolo Mofardin, 2010.)

Ljubljana, Ursuline church of Holy Trinity, postament of the altar of Our Lady Queen of Peace, detail

18. Nazarje, franjevačka crkva Navještenja Marijina, oltar sv. Barbare (foto: Paolo Mofardin, 2011.)

Nazarje, Franciscan church of Annunciation, altar of St Barbara

osnovnih tipova – jednostavnijeg, s parom stupova uz središnje polje, primijenjenog za bočne, i složenijeg, s parovima stupova i pilastara za glavne oltare. Stilski je riječ o djelima kasnog baroka s elementima klasicizma koji se najizrazitije očituje u primjeru oltara sv. Terezije u Požegi. Slika oltarne skulpture znatno je heterogenija. Znatno broj izvornih kipova je izgubljen, a sačuvani primjeri redom su od drva i polikromirani u svijetloj boji,⁸⁰ tako da oponašaju

skulpturu izrađenu od kamena. Vjerojatno su i kipovi na ostalim štukomramornim oltarima bili drveni i izvorno bijelo polikromirani, kao što je to slučaj i sa skulpturom na štukomramornim oltarima u Sloveniji. Kipovi se od oltara razlikuju i zasad nije moguće uspostaviti poveznice između njih ili ih uvrstiti u definirani opus nekog kipara s područja Hrvatske ili Slovenije. Jednaku raznovrsnost kiparskih rukopisa nalazimo i na štukomramornim oltarima Göbhardtove radionice u Sloveniji.

Većinu štukomramornih oltara u Hrvatskoj dali su podići predstavnici najvišeg plemstva i visokog klera, među kojima brojem narudžbi prednjači zagrebački biskup Franjo Thauszy, koji je dao podići čak tri štukomramorna oltara, a još je jedan financirao njegov brat, zagrebački kanonik Nikola Thauszy. Sudeći po profilu naručitelja koji dolaze iz najviših društvenih slojeva i iznosima koje za njih izdvajaju, štukomramorni oltari su u svoje vrijeme predstavljali visoko cijenjen i prestižan izbor. O tome govori i činjenica da se cijene njihove izrade približavaju iznosima isplaćivanim za mramorne oltare. O njihovoj cijenjenosti govori i činjenica da se naručuju za prestižne sakralne prostore, kao što su zagrebačka katedrala, nova župna crkva sv. Terezije u Požegi ili isusovačka crkva sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu, odnosno za crkve koje se nalaze pod patronatom najvišeg plemstva, poput crkve Blažene Djevice Marije u Sotinu, čiji je patron bio grof Anselmo Kazimir Eltz, i kapele grofa Antuna Jankovića u Daruvaru. Ipak, stotinjak godina poslije specifične se vrijednosti štukomramora više ne prepoznaju pa uz neutralne (Kukuljević, 1856.) nailazimo i na negativno intonirane opise štukomramornih oltara iz zagrebačke katedrale (Tkalčić, 1885.).

Osim promijenjenih stilskih pozicija, razlog tomu vjerojatno treba tražiti i u izmjenama i propadanju tijekom vremena, što je zatimilo njihovu izvornu kakvoću. Neprepoznavanje i nedostatak interesa potrajat će i kroz 20. stoljeće, kada pozornost istraživača prvenstveno privlače brojčano neusporedivo više zastupljena oltaristika i skulptura u drvu, kao i tradicionalno visoko cijenjeni radovi u mramoru čijim su primjerima, doduše, nerijetko realizirani i znatno viši kreativni dosezi. Tako se, unatoč svojevremenoj ekskluzivnosti narudžbi štu-

19. Golo, župna crkva sv. Margarete (Marjete), glavni oltar (nekoć glavni oltar u cistercitskoj crkvi u Kostanjevici na Krki), (foto: Paolo Mofardin, 2011.)

Golo, parish church of St Margaret, the main altar (former main altar at the Cistercian church in Kostanjevica na Krki)

komramornih oltara, tijekom vremena izgubilo razumijevanje njihova značaja, a oni postaju svojevrsno potonulo kulturno dobro. Iako brojem primjera nevelik, štukomramorni oltari predstavljaju vrijedan segment naše barokne baštine koji čini njezinu sliku potpunijom i raznovrsnijom. U tom kontekstu vrnsna djela, poput požeškog oltara sv. Terezije i zagrebačkog oltara sv. Franje Ksaverskog, na najbolji način ilustriraju bogate svjetlosne efekte i utisak sjaja i luksuza koji se štukomramorom postiže i zbog čega je u svoje vrijeme bio toliko cijenjen.

Bilješke

- 1
Stručni skup *Štuko u interijeru* održan je 3. 12. 2001. u Restauratorskom centru Hrvatskog restauratorskog zavoda u Ludbregu. O temi štukomramornih oltara održala sam izlaganje pod naslovom *Stucco lustro oltari na području sjeverne Hrvatske* na međunarodnom znanstvenom skupu *Neznano iz pozabljeno iz 18. stoljetja na Slovenskem*, 15. i 16. prosinca 2010. u ZRC SAZU u Ljubljani.
- 2
Za opis tehnike štukomramora usp.: PETER VIERL, *Putz und Stuck: Herstellen – Restaurieren*, München, 1984., 161–177. Za opis tehnike, uz osvrt na probleme restauracije štukomramora u Hrvatskoj, s detaljnim opisom postupaka i bogatom fotodokumentacijom usp.: IGOR BORIĆ, *Restauriranje i konzerviranje stipesa od štuko mramora: Oltar sv. Antuna Padovanskog, Kapela sv. Antuna Padovanskog, Blaškovec, diplomski rad*, Zagreb, Akademija likovnih umjetnosti, Odsjek za restauriranje i konzerviranje umjetnina, 2010.
- 3
Za definiciju pojma štukolustro usp. PETER VIERL (bilj. 2.), 160–161. U slovenskoj literaturi uvrježila se uporaba naziva štukolostro i za oltare izrađene u štukomramoru. Usp. npr.: BLAŽ RESMAN, *Baročna oltarna oprema samostanske crkve*, u: *Vekov tek, Kostanjevica na Krki, 1252–2009*, (ur.) Andrej Smrekar, Kostanjevica na Krki, 2003., 477–491.
- 4
CLAUDIA REITHMEIR, *Scagliola or stucco marble: restoration of the altars in the church of Lichtenfels, Bavaria*, u: *Transactions on the Built Environment* 15 (1995.), 214–215. Za povijest štukaterstva na području Bavarske usp.: HUGO SCHNELL, UTA SCHEDLER, *Lexikon der Wessobrunner*, München–Zürich, 1988., 9–37.
- 5
RUDOLF HORVAT, *Prošlost grada Zagreba*, Zagreb, 1992., 169.
- 6
DORIS BARIČEVIĆ, *Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske*, Zagreb, 2008., 130.
- 7
Oltar Blažene Djevice Marije dao je podići zagrebački kanonik Nikola Terihaj. MIROSLAV VANINO, *Isusovci i hrvatski narod I*, Zagreb, 1980., 500. Za njegov pandan posvećen sv. Alojziju, djelo istog kipara, njegov je donator, pokupski župnik Juraj Grgec, platio još i manje, svega 300 forinti. RUDOLF HORVAT (bilj. 5.), 169.
- 8
BLAŽ RESMAN, *Epilog k Francescu Robbi*, u: *Acta Historiae Artis Slovenica*, 5 (2000.), 173.
- 9
Natpis koji bilježi godinu podizanja i donatora oltara donosi Kukuljević: »HONORI//S. NICOLAI PATRONI//SVI POSVIT//RS. D. NICOL. TERIHAI C. Z.//ARCH.DUB.ABBAS. B.M.V. DE//GADGI//MDCCLVI.« – IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Prvostolna crkva zagrebačka*, Zagreb, 1856., 37.
- 10
Natpis je glasio: »HONORI//S. ELISABETHAE VIDVAE//PATRONAE HVNGARIAE//POSVIT RMVS. D.//ADAMVS STEPANICH//ABBAS SS. TRINITATIS// DE PETERVARADIN. KANTOR//C.Z. MDCCLVII.« – IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI (bilj. 9.), 41.
- 11
Nadbiskupski arhiv Zagreb (dalje: NAZ), Kan. viz., prot. 205 (1792.), 50, 52.
- 12
Litografija prikazuje ceremoniju ustoličenja nadbiskupa Jurja Haulika u zagrebačkoj katedrali 8. svibnja 1853. i dio je fonda Dijecezanskog muzeja u Zagrebu, inv. br. DM 1272.
- 13
IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI (bilj. 9.), 37, 41; KAMILO DOČKAL, *Dijecezanski muzej Nadbiskupije zagrebačke I*, Zagreb, 1940., 14.
- 14
VIKTOR HOFFILER, *Radnje ljubljanskog kipara Franje Robbe u Zagrebu*, u: *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n. s. 14, (1915.–1919.), 233. U zapisniku odborske sjednice na koji se Hoffiler poziva navedeno je da će se oba oltara pokloniti kapeli u Brokunjevcu – riječ je o lokalitetu u blizini Blaškovca na kojem se nalazila rezidencija patrona župe Moravče. Za Brokunjevec usp. K. Dočkala: »Brokunjevec je stari grad glasovite plemićke obitelji Mikulića kod sela Blaškovac, župa Moravče. Iz obitelji Mikulić potječe zagrebački biskup 'Aleksander Mikulich de Brokunovec' (1688.–1694).« – KAMILO DOČKAL (bilj. 13.), 13.
- 15
VIKTOR HOFFILER (bilj. 14.), 234.
- 16
KAMILO DOČKAL (bilj. 13.), 33.
- 17
Zahvaljujem Andreju Dokiću iz »DOK-ARTA« za uvid u dokumentaciju o konzervatorsko-restauratorskim radovima obavljenim na oltaru.
- 18
Podrijetlo oltara i vrijeme njegova postavljanja u kapelu bilježi i natpis na kartuši: DAR PRVOSTOLNE CRKVE ZAGREBAČKE G.1884.
- 19
Hoffiler izvještava: »Prema kipovima toga staroga žrtvenika, koji su sada smješteni na tavanu kapele u Blaškovcu, morao je on biti veoma lijep i velik, a potjecao je jamačno iz sredine XVIII. vijeka.« VIKTOR HOFFILER (bilj. 14.), 233. O kipovima usp. i DORIS BARIČEVIĆ (bilj. 6.), 320.
- 20
IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI (bilj. 9.), 41.
- 21
IVAN KRSTITELJ TKALČIĆ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoć i sada*, Zagreb, 1885., 81.
- 22
IVAN KRSTITELJ TKALČIĆ (bilj. 21.), 74.
- 23
VIKTOR HOFFILER (bilj. 14.), 234.
- 24
Vizitacijski opis oltara objavila je D. Baričević. – DORIS BARIČEVIĆ, *Pregled spomenika skulpture i drvorezbarstva 17. i 18. st. s područja kotara Sisak*, u: *Ljetopis JAZU*, 72 (1967.), 493.

25

U pojedinim se kasnijim opisima umjesto sv. Stanislava navodi sv. Karlo Boromejski. Usp. IVAN KRSTITELJ TKALČIĆ, (bilj. 21.), 74 i ARTUR SCHNEIDER, Popisivanje i fotografsko snimanje umjetničkih spomenika godine 1939., u: *Ljetopis JAZU*, 52 (1938.–1939.), 181.

26

Spomenice župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina (dalje: *Spomenice župa...*), Glina, 1998., (prir.) Juraj Jerneić, 16.

27

Spomenice župa... (bilj. 26.), 130.

28

U Spomenici je zabilježeno sljedeće: »Sv. Magdalena je skinuta, jer uopće nije bila štovana, pa je na njeno mjesto stavljena slika sv. Ilije sa zida kod glavnog oltara. To je sad oltar sv. Ilije glavnog patrona naše župe.« – *Spomenice župa...* (bilj. 26.), 280.

29

Oltar restauriraju stručnjaci iz »DOK-ARTA« koji su se posljednjih godina specijalizirali za obnovu štukomramornih oltara. Zahvaljujem im na pružanju uvida u dokumentaciju radova na oltaru.

30

Inv br. inv. 1793. Snimljeno 1939.

31

NAZ, Kan. viz., prot. 31/III (1761.), 24. – U prethodnom vizitacijskom izvještaju iz godine 1758. nisu zabilježeni ni kapela niti oltar što nam daje datum *post quem*.

32

Zanimljivo je istaći da su dimenzije stipesa oltara u Blaškovcu, Maji i Stražemanu gotovo istovjetne. Zahvaljujem A. Dokiću koji mi je ukazao na tu podudarnost.

33

NAZ, Kan.viz., prot. 38/X (1804.), 93.

34

MIJO KORADE, Franjo Thauszy 1751–1769., u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, (ur.) Franko Mirošević, Zagreb, 1995., 405–411.

35

Kako čitamo na kartuši, oltar je bio obnavljan 1899. i 1987. godine. Zahvaljujem Gordani Grim Hundić iz »RE-DIZAJNA« za informacije i uvid u fotodokumentaciju o obnovi i popravku požeškog oltara koji su u tijeku.

36

Zahvaljujem Tatjani Horvatić iz Ministarstva kulture, Konzervatorski odjel Karlovac, na podatku o vremenu obnove crkve.

37

Fotografija (inv. br. 56701) se čuva u Fototeci kulturne baštine Ministarstva kulture.

38

NAZ, Kan. viz., prot. 122/V (1765.), 287.

39

Na postamentu obaju kipova je pločica s natpisom: Ferdinand Stuflesser, Bildhauer & Altarbauer, St. Ulrich–Gröden, Tirol (Austria).

40

NAZ, Kan. viz., prot. 122/V, (1765.), 287.

41

Danas su središnja polja oblikovana kao niše s kipom titulara.

42

Današnji simplificirani oblik gloriola očito je rezultat naknadne intervencije.

43

BRANKA STERGAR, Ozaljski kraj od pretpovijesti do XX. stoljeća: katalog muzejskih zbirki, Ozalj, Zavičajni muzej, 2010., 94.

44

Natpis glasi: »AD. DEI O:M: GLORIAM DEIPAREQVE SEMPER VIRGINIS//MARIAE HONOREM HUMILIS CREATURA. ET//INDIGNUS OLIM HUIUS LOCI PASTOR ANT//ZDENCZAIJ C:Z: ET CUST. POSUIT 1775.«

45

Zdenčaj je za župu sv. Ilije prisegao 1745., a godine 1754. postao je kanonik zagrebačke katedrale. LJUDEVIT IVANČAN, Podaci o zagrebačkim kanonicima, knjiga III., rukopis u NAZ-u, 1912.–1924., 832, 835–836. Zdenčajevo se ime spominje i u vezi s isplatom za troškove gradnje crkve – za zidanje sakristije isplatio je 334 Rh. ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Sakralna arhitektura baroknog razdoblja, Zagreb, 1985., 259–260.

46

Natpis na predeli oltara glasi: »ARAM HANC S.HUIUS NOMINI DICATAM RSSMI.D:OLIM SIGISM.://NICOLAI THAUZI: ARHCH.:BEXIN.ET COMEN: CONFINY DUBICEN://C:Z: PIA MUNIFICENTIA IN PERPETUAE GRATITUDINIS ERGA PATR//IAM. HANC MONUMENTUM EXTRUXIT. 1775.«

47

LJUDEVIT IVANČAN (bilj. 45.), 826.

48

ZORISLAV HORVAT, ĐURO ŠIMIČIĆ, Sotin – obnova župne crkve Blažene Djevice Marije Pomoćnice, u: *Godišnjak za zaštitu spomenika kulture Hrvatske* 28 (2004.) [2005.], 59.

49

Zahvaljujem Krešimiru Valentaku iz Hrvatskog restauratorskog zavoda, koji radi na obnovi sotinskog oltara, na fotografijama.

50

Kako doznajemo iz crkvenog imovnika iz 1837., na oltaru se nekoć nalazilo čak deset kipova malih anđela. Usp. Popis stvari koje se odnose i spadaju na župnu crkvu u Sotinu 1837., u: *Kanonske vizitacije, Knjiga VIII, Vinkovačko-vukovarsko-iločko područje 1768.–1840.* (prev. i prir.) Stjepan Sršan, Osijek, 2000., 653.

51

Za povijesne okolnosti gradnje crkve i oltara usp. FERDO GERSTNER, Povijesne bilješke Sotina, Zagreb, 1996., 6–9 i PLACIDO BELAVIĆ, Čudotvorna Gospina slika u Sotinu o. Placida Belavića, Vukovar, 1909., pretisak: Zagreb, 1995.

52

FERDO GERSTNER (bilj. 51.).

53

O oltaru je podrobnije pisala DORIS BARIČEVIĆ, Barokno kiparstvo, u: *Svetište svetoga Franje Ksaverskoga u Zagrebu*, (ur.) Anđelko Badurina (et. al.), Zagreb, 1998., 63–67.

54

DORIS BARIČEVIĆ (bilj. 53.), 65.

55

MIROSLAV VANINO (bilj. 7.), 502.

- 56
MIJO KORADE (bilj. 34.), 410.
- 57
KATARINA HORVAT-LEVAJ, Barokna sakralna arhitektura – tragom Eugenovne crkve, u: *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*, (ur.) Vesna Kusin, sv. II., Zagreb, 2009., 347.
- 58
Crkva je vizitirana u sklopu obilaska župe Pakrac. NAZ, Kan. viz. prot. 31/IIIa, 1 (1771.), 3. Vizitator bilježi da se u sredini crkve nalazi oltar izrađen u gipsu. O oltaru je pisala Doris Baričević, koja ga je datirala u 1780. godinu. DORIS BARIČEVIĆ (bilj. 6.), 408.
- 59
NAZ, Kan. viz. prot. 38/X,42,165 (1804.).
- 60
DORIS BARIČEVIĆ (bilj. 6.), 408, 431–432.
- 61
FRIDRIH VILHELM VON TAUBE, Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema, Novi Sad, 1998., 180.
- 62
MATIJA PILLER i LJUDEVIT MITTERPACHER, Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782., (prev.) Stjepan Sršan, Požega, Osijek, 1995., 112–113.
- 63
VJENCESLAV HEROUT, Sto osamdeset godina daruvarske župe 1821.–2001., Daruvar, 2001., 38.
- 64
KATARINA HORVAT-LEVAJ (bilj. 57.), 347.
- 65
VJENCESLAV HEROUT (bilj. 63.), 38, 183–184.
- 66
Zahvaljujem D. Baričević koja me uputila na navedenu bilješku, objavljenu u *Katoličkom listu*, 24 (1863.), 189–190.
- 67
Usp. VLASTA ZAJEC, *Aeternae memoriae Ioannis Iankovics de Daruvar* – spomenik obitelji Ivana Jankovića Daruvarskog u Stražemanu, u: Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 31 (2007.), 213.
- 68
O kulturnom standardu obitelji Janković usp. JULIJE KEMPE, O grofovskoj porodici Jankovića-Daruvarskih: Po vrelima iz porodičnog arhiva, u: *Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu*, 4 (1929.), 141–157.
- 69
BLAŽ RESMAN, Gebhard, Josef (Goebhardt, Joseph), u: *Saur Allgemeines Künstler Lexikon*, Band 50, München, Leipzig, 2006., 472.
- 70
BLAŽ RESMAN, Kiparstvo poznega baroka na Gorenjskem, Ljubljana, 2006., 139–140.
- 71
BLAŽ RESMAN (bilj. 69.), 472 i (bilj. 3.), 486. – Autor se u bilješki poziva na topografski pregled A. Stegenška *Dekanija gornjegrajska*, objavljen 1905. godine u Mariboru. Za oltare u Nazarju usp. i: *Nazarje: Slovenski Nazaret*, (ur.) Franc Kovše i Ambrož Mušič, Ljubljana, 2006., 26.–33.
- 72
BLAŽ RESMAN (bilj. 3.).
- 73
BLAŽ RESMAN (bilj. 3.), 481, 486.
- 74
BLAŽ RESMAN (bilj. 3.), 486.
- 75
BLAŽ RESMAN (bilj. 69.), 472.
- 76
Za katalog djela Dominikusa Zimmermanna i Johanna Michaela Feichtmayera usp. HUGO SCHNELL, UTA SCHEDLER (bilj. 4).
- 77
BLAŽ RESMAN (bilj. 3.). U biografskoj natuknici u *Allgemeines Künstler-Lexikonu* (BLAŽ RESMAN, bilj. 69.) te atribucije nisu ponovljene.
- 78
METODA KEMPERL, Korpus poznobaročne sakralne arhitekture na slovenskem Štajerskem, Ljubljana, 2007., elektroničko izdanje, 41 i 116.
- 79
Usp. IGOR WEIGL, Zidava in opremljanje dvorca Novo Celje sredi 18. stoletja; u: *Varstvo spomenikov*, 40 (2003.), 75. S Göbhardtom je na tom poslu surađivao Franz Josef Reich, »privilegirani marmorist i pozlatar iz Graza«.
- 80
Iznimku u načinu polikromacije predstavljaju kipovi iz Lipnika, no moguće je da su kipovi dvaju anđela s oltara Bogorodice Bezgrešne bili prebojani prigodom obnove oltara, dok za kipove lipničke provenijencije, danas pohranjene u ozaljskom Zavičajnom muzeju, nije izvjesno jesu li se izvorno uopće nalazili na nekom od lipničkih štukomramornih oltara.

Summary

Vlasta Zajec

Stucco Marble Altars in Northern Croatia

The subject of stucco marble altars in northern Croatia has only gradually established itself as a topic of scholarly research and the term has emerged quite recently. Stucco marble is a sort of artificial marble characterized by a high degree of superficial luminosity, which creates rich light effects. It requires a complex technological process, which makes it almost as expensive as the real marble, which is attested in many documents about the cost of production of these altars. This article presents and evaluates the entire corpus of hitherto identified altars produced in the technique of stucco marble on the territory of northern Croatia. The preserved examples are located in Blaškovec, Maja, Stražeman, Požega, Lipnik, Sotin, Zagreb, and Daruvar. The altars of Blaškovec and Maja stood originally in the Zagreb cathedral and were removed during its reconstruction after the great earthquake of 1880. With the exception of the Daruvar altar, which has been preserved in fragments and thus its original monumental concept, based on a triangular ground plan, is known only from description, the preserved examples of stucco marble altars in Croatia are variations of two basic types: a simpler one, with a pair of columns next to the central field, which was used for the side altars, and a more complex one with pairs of columns and pilasters, used for the main ones. In terms of style, they belong to late Baroque with elements of Classicism, which is most evident in the altar of St Theresa in Požega. A considerable number of original statues made for the stucco marble altars have been lost, and the preserved examples are made of wood and painted in polychrome so as to imitate sculpture made of stone. They are stylistically heterogeneous and differ from one altar to another; therefore, it has not been possible so far to establish links between them or to attribute them to

a particular sculptor. Most altars in Croatia were erected in the 1750s and 1760s. The series of formal resemblances has led to the presumption that they might have been made in a single workshop, with the exception of the Daruvar altar. No documents revealing their authorship have been found, but based on numerous analogies with a group of stucco marble altars found on the territory of neighbouring Slovenia – side altars in the Ursuline church of the Holy Trinity in Ljubljana, main altar in the parish church of St Margaret in Golo (formerly located in the Cistercian church of Kostanjevica na Krki), side altars in the Franciscan church of Annunciation at Nazarje) – the author concludes that they may originate from the workshop of the Ljubljana-based stucco master Josef Göbhardt (Jožef Gebhard) (b. 1715, d. before 4 March 1798), who came from Wessobrunn, a famous centre of Baroque stucco art. Most altars were commissioned by the high clergy and nobility. Among the former, Franjo Thauszy, bishop of Zagreb (1751–1769), occupies a most prominent place. The fact that the commissioners came from the highest social strata and that they spent considerable sums on altars indicate that stucco marble altars were a highly esteemed and prestigious choice at the time. Even though the number of preserved stucco marble altars in northern Croatia is modest, the whole corpus hereby identified, previously neglected in scholarly literature, is an important contribution to our knowledge on the Baroque altar production in the region.

Keywords: stucco marble, artificial marble, altar, 18th century, Zagreb cathedral, Blaškovec, Maja, Stražeman, Požega, Lipnik, Sotin, Daruvar, Josef Göbhardt, Franjo Thauszy, Antun Janković